

ἐνέργεια φανεροῦται ἐν πάσῃ λειτουργίᾳ τοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ διαστέλλει αὐτὸν βαθέως ἀπὸ τοῦ συνόλου τῶν φαινομένων, ἅτινα συναποτελοῦσι τὸν φυσικὸν κόσμον, περιλαμβανομένων καὶ τῶν ὀργανικῶν φαινομένων.

Εἶδομεν ὁποίας κυρίας ἀπόψεις ἐμφανίζει ὁ ψυχικὸς βίος : εἶναι ἅμα γνῶσις, συναίσθημα, βούλησις. Αἱ τρεῖς αὗται ἀπόψεις ὑπάρχουσι πάντοτε ἠνωμένοι ἐν πάσῃ ἐνσυνειδήτῳ πράξει καὶ τυγχάνουσι τῆς σαφεστάτης αὐτῶν ἐκφράσεως ἐν τῷ γεγονότι τῆς προσοχῆς, ἥτις ἐμφανίζει ἐν τῇ ἐκδηλοτάτῃ μορφῇ τοὺς χαρακτήρας συγκεντρώσεως καὶ ἐκλογῆς, τοὺς ποιῶντας αὐτὴν ἐνέργειαν οὐδόλως δυναμένην νάναχθῇ εἰς τοὺς φυσικοὺς νόμους. Οὕτως, ἐνῶ οἱ νόμοι οὗτοι ἔχουσι χαρακτήρα καὶ ἀξίαν ἀντικειμενικὴν, τὰ γεγονότα τῆς συνειδήσεως ἔχουσιν ἀξίαν μόνον ὑποκειμενικὴν. Τὸ ψυχικὸν γεγονός ἰσχύει μόνον, καθόσον ἐγὼ λαμβάνω πείραν τούτου καὶ ἀντιλαμβάνομαι, περιέχει δὲ καὶ ἐν ταῖς στοιχειωδισταταῖς αὐτοῦ μορφαῖς τὴν προσωπικὴν ἐκείνην ἀρχήν, ἥτις ἐπὶ τῶν ὑψηλοτέρων μορφῶν προσλαμβάνει τὸν χαρακτήρα ἀληθινῆς ἐκτιμῆσεως. Αὐτοὶ οἱ ἐμπειρικοὶ ψυχολόγοι κατείδον τὰς ιδιότητας ταύτας, καὶ τις τούτων καὶ δὴ ἐκ τῶν διασημοτάτων, ὁ Bain, παραδέχεται ἀκριβῶς ὅτι τῶν θεμελιωδῶν νόμων τοῦ πνεύματος εἶναι ὁ τῆς «σχετικότητος». Πρῶτος δὲ οὗτος παρετήρησε τὴν σπουδαιότητα τῆς ἀρχῆς ταύτης, ἣν ἕτεροι ψυχολόγοι ἐλθόντες κατόπιν διέπτυξαν καὶ διεπλάτυναν ¹). Τὸ αἶσθημα τοῦ θερμοῦ, λέγει ὁ Bain, δὲν εἶναι ἀπόλυτος ἢ ἀνεξάρτητος κατάστασις τῆς ψυχῆς, ὑπάρχουσα καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' ἀποτέλεσμα τῆς πάσεως τοῦ ψυχροῦ· τὸ αἶσθημα τοῦ φωτὸς ὑποθέτει μετάβασιν ἀπὸ τοῦ σκοτοῦς εἰς τὴν σκιάν ἢ ἀπ' ἐλάττονος βαθμοῦ φωτὸς εἰς ἕτερον μείζονα. Ὁ ὥρολογοποιὸς δὲν ἀντιλαμβάνεται τοῦ μικροῦ καὶ διαρκοῦς κρότου τῶν ἑαυτοῦ ὥρολογίων, εἰ μὴ ὅταν ταῦτα σταθῶσι πάντα ἐξαίφνης. Ἡ ἀρχὴ δὲ αὕτη εἶναι ἔτι καταφανεσττέρα ἐπὶ τῶν συναισθημάτων. Πάντες γινώσκουσι, λέγει ὁ Bain, ὅτι κατὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ἀσθενείας εἰς τὴν ὑγίαν, ἀπὸ τῆς πενίας εἰς τὸν πλοῦτον, ἀπὸ τῆς ἀγνοίας εἰς τὴν γνῶσιν ἢ πρώτη συγκίνησις εἶναι ἡ ζωηροτάτη, ἀλλ' ἐξασθενουμένης κατὰ μικρὸν τῆς ἀναμνήσεως τῆς πρώτης ἡμῶν καταστάσεως, συνεχῶς σθενοῦται καὶ ἡ ζωηρότης, μεθ' ἧς ἀπολαύομεν τῆς ἀλλαγῆς ²). Ἐμμένων δ' ὁ Bain ἐν ταῖς ἑαυτοῦ ἐμπειρικαῖς

¹) Bain, L'esprit et le corps (γαλλ. μετάφρ.) σελ. 47 κέ. Ἐκ τῶν ψυχολόγων, οἵτινες διδουσι μέγιστην σημασίαν εἰς τὴν ἀρχὴν ταύτην τῆς σχετικότητος, εἶναι ὁ Höffding. Πρὸς τὴν ψυχολογίαν αὐτοῦ, κεφ. Va, c, κεφ. VI κλπ. καὶ «La relativité philosophique», σελ. 181 κέ. (τῆς γαλλ. μετάφρ.).

²) Ἐνθ. ἀν. σελ. 47, 48.

ἀρχαίς θέλει νάγάγη εἰς σχέσιν τὸν νόμον τοῦτον πρὸς τοὺς ὀργανικοὺς νόμους καὶ ἀναζητεῖ τὴν ἐξήγησιν αὐτοῦ ἐν τῷ νευρικῷ συστήματι. Εἶναι ἡ παλαιὰ προκατάλιψις τῆς στενῆς «παραλληλίας», ἣν ἄλλοι ψυχολόγοι (οἶον ὁ Höfding), καίπερ προσνέμοντες μεγάλην σημασίαν εἰς τὸν νόμον τῆς σχετικότητος, εὐλόγως ἐγκατέλιπον.

Ὁ νόμος τῆς σχετικότητος εἶναι ἡ φυσικὴ ἐκδήλωσις τοῦ ὑποκειμενικοῦ χαρακτῆρος τοῦ ψυχικοῦ βίου. Ἐν τῶν σαφεστάτων καὶ τυπικῶν παραδειγμάτων τῆς διαθέσεως ταύτης τῆς συνειδήσεως παρέχεται ὑπὸ τῆς πρὸς ἀλληλα σχέσεως ἐρεθίσματος καὶ αἰσθήματος, ἧτις ἤγαγε τοὺς ψυχολόγους εἰς τὴν διατύπωσιν τοῦ γνωστοτάτου ἐκείνου νόμου τοῦ «Weber». Ἐλάβομεν ἤδη εὐκαιρίαν νὰ ὑποδηλώσωμεν τὸν νόμον τοῦτον διαλαμβάνοντες περὶ τῶν μεθόδων τῆς νέας ψυχολογίας, διότι δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐπὶ πολλὰ ἔτη οὗτος ὑπήρξε τὸ κύριον κέντρον τῶν ἐρευνῶν καὶ ζητήσεων τῆς ψυχοφυσικῆς καὶ ἡ λαμπροτάτη ὑπόσχεσις περὶ τοῦ μελλοντος τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας. Εἰς τὸν «νόμον τοῦ Weber», ὅστις ὄφειλε νὰ εἶναι ἡ ἀρχὴ σειρᾶς νέων ἀσφαλῶν γνώσεων καὶ πορισμάτων ἐπιτηδείων νὰ ὑποτάξωσι τὰ γεγονότα τῆς συνειδήσεως εἰς νόμους τόσον αὐστηροὺς, ὅσον οἱ φυσικοὶ νόμοι, οὐ μόνον δὲν ἐπηκολούθησαν ἄλλοι «νόμοι», ἀλλὰ καὶ αὐτὸς οὗτος ὑπεβλήθη εἰς τοιοῦτους καὶ τοσοῦτους περιορισμοὺς, ἐπικρίσεις, ποικίλας ἐρμηνείας, ὥστε νὰ καταντήσῃ τανῶν γεγονὸς καθαρῶς ἐμπειρικόν, ὑπαγόμενον πάλιν εἰς πολὺ γενικωτέραν ἀρχήν, οὐχὶ πλέον ψυχοφυσικοῦ χαρακτῆρος, ἀλλ' ἀκραιφνῶς ψυχολογικοῦ, ἥτοι εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς σχετικότητος ¹⁾. Τῷ ὄντι ἐκ τῶν δοθεισῶν παντοίων ἐρμηνειῶν τοῦ «νόμου τοῦ Weber», ἥτοι τῆς μεταφυσικῆς ἐρμηνείας, ὑποστηρίχθεισας ὑπὸ τοῦ Φεχνέρου, καθ' ἣν ὁ νόμος οὗτος οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ μερικὴ τῆς καθολικῆς παραλληλίας περίπτωσις, τῆς φυσιολογικῆς, ἧτις ἀνάγει αὐτὸν εἰς προσάλληλον σχέσιν τῶν φυσικῶν ἐρεθισμάτων καὶ τῶν ἐγκεφαλικῶν διαγέρσεων, καὶ τῆς ψυχολογικῆς, ἢ ψυχολογικῆς ἐρμηνεία εἶναι βεβαίως ἡ πιθανωτάτη. Ἀλλ' ἡ παραδοχὴ ταύτης ἀφαιρεῖ ἀπὸ τοῦ νόμου τὸν χαρακτῆρα ἐκείνον τῆς μαθηματικῆς σχέσεως, ἐφ' ἧς ἐστηρίζοντο αἱ ἐλπίδες τῶν πιστευόντων ὅτι θάναψώσωσι τὴν ψυχολογίαν εἰς ἀκριβῆ ἐπιστήμην. Εἶδομεν δ' ἤδη ὅτι μετὰ πολλὰς συζητήσεις οἱ ψυχολόγοι ἀνεπίσθησαν ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νάγάγηται εἰς μαθηματικὴν σχέσιν ἄλλο τι ἢ πᾶν τὸ μετατρεπτόν εἰς ποσότητα, ἢ δὲ λεγομένη «ἀριθμητικὴ» σειρά, συγκειμένη ἐκ τῆς διαβαθμίσεως τῶν ἐλαχίστων διαφορῶν ἐντάξεως, καταντᾶ ὄντως εἰς ἀμ-

¹⁾ Πρὸς ἀνωτέρω κεφ. ΙΙ, σελ. 128 κέ.

φιλογίαν ἢ εἰς καταχρηστικὴν ἐπέκτασιν τῶν μαθηματικῶν ἐννοιῶν, καθόσον αἱ διαφοραὶ ἐντάσεως εἶναι ἀπλῶς γεγονότα σχετικὰ πρὸς ἡμᾶς καὶ κατ' ἀκολουθίαν καθαράν ἀντιλήψεις, ἐνὶ λόγῳ γεγονότα ὑποκειμενικὰ καὶ οὐχὶ μετατρεπτὰ εἰς ποσοτικὸν μέτρον ¹⁾. Τὸ διαδοθῆναι τὰς διαφορὰς ἐντάσεως τῶν αἰσθημάτων δι' ἀριθμητικῆς κλίμακος οὐδένα ἔχει νοῦν εἶναι μικρὰ καὶ ἀβλαβῆς μαθηματικὴ παρωδία γεγονότων, οὐδὲν τὸ κοινὸν ἐχόντων πρὸς τὰ μαθηματικά, καθαρὰ ψυχγωγία καὶ οὐδὲν ἄλλο. Ἐπὶ πᾶσιν ἄρα τούτοις εὐλόγως τινὲς ψυχολόγοι, ὡς ὁ James, ἀποφαίνονται ὅτι ὁ θέλων νὰ ὀμιλήῃ περὶ νόμων, ἀνάγκη νὰ ζητῇ τούτους ἐν τῇ βιολογίᾳ, ὁ δ' ὑπὸ τοῦ Φεχνέρου τεθνημένος νόμος εἶναι πιθανῶς καθαρὸς φυσιολογικὸς νόμος ²⁾. Εὐστόχως πρὸ τεσσαρακονταετίας περίπου ἐνείδε τὸ πρᾶγμα ὁ Φρ. Α. Μόλλερο, ὅστις μὴ ἐπαρκούμενος εἰς τὰς ἐπὶ τῶν ἑαυτοῦ χρόνων διδομένας μαθηματικὰς ἐρμηνείας τοῦ περιθρυλήτου νόμου τοῦ Φεχνέρου ἀνῆγε τὴν ἀπ' ἀλλήλων διαφορὰν τῶν ποικίλων ἐντάσεως τῶν αἰσθημάτων εἰς καθάρως ἀντιθέσεις συναισθήματος ³⁾. Ἄλλ' οὐδ' αὕτη ἡ εὐφυῆς ἐκδοχὴ ἀνταπεκρίνετο κατὰ πάντα πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ἀλλ' ὅμως συντελεῖ εἰς τὸ νὰ διαδηλώσῃ σαφῶς τὸν ὑποκειμενικὸν χαρακτήρα τῆς πρὸς ἀλληλασχέσεως τῶν αἰσθημάτων. Ὁ ὑποκειμενικὸς δ' οὗτος χαρακτήρ καταλύει, ὡς ἤδη ἀπεδείξαμεν, τὴν ἐννοιαν τῆς ἐντάσεως ὡς ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῆς ἐννοίας τῆς ποιότητος, ἀνάγων αὐτὴν ὅλως εἰς τὴν ἐννοιαν ταύτην. Ἡ ἀντίληψις τῆς ἐσωτερικῆς διαφορᾶς ἀνάγεται εἰς τὴν ἀντί-

¹⁾ Ὁ Royce (Outl. of Psychol. 269) ἀνάγει τὸν «νόμον» τοῦ Weber εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ καλουμένην «ψυχικὴν εὐαγωγίαν», τ. ἔ. εἰς τὸ νὰ γινώμεθα ἱκανοὶ νὰ διακρίνωμεν ἀπ' ἀλλήλων τὰ γεγονότα τῆς ἡμετέρας αἰσθητικῆς ἐμπειρίας. Εἶναι μᾶλλον νόμος, ἀφορῶν εἰς τὰς ἡμετέρας ἀντιδράσεις ἢ εἰς τὰ ἡμέτερα αἰσθήματα (σελ. 272). Πρὸς τὴν γνώμην ταύτην παραπλησία εἶναι ἡ τοῦ Wundt, καθ' ὃν ὁ νόμος τοῦ Weber εἶναι νόμος τῆς καταλήψεως (Grundz. d. phys. Psych. I, σελ. 633), τοῦ James (Princip. of Psych. σελ. 381 κέ.), τοῦ Sully καὶ ἄλλων νεωτέρων ψυχολόγων.

²⁾ Ὁ James, ὁξὺς ὡς πάντοτε, παρατηρεῖ ὅτι ἡ φεχνέρειος Maassformel καὶ ἡ ἐκδοχὴ αὐτῆς ὡς τελικοῦ «ψυχοφυσικοῦ νόμου» θὰ παραμείνῃ μόνον ὡς τι ἀπολίθωμα ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ψυχολογίας. Νομίζει δ' οὐχὶ ἀπεικότως ὅτι τὸ παραδοξότατον ἐν τῇ πληθώρα τῶν περὶ τοῦ πράγματος τούτου γραφέντων βιβλίων εἶναι τοῦτο: οἱ κριτικοὶ τοῦ Φεχνέρου ἀνατρέψαντες τὰς διδασκαλίας αὐτοῦ συνάγουσιν ὅτι εἰς τοῦτον ἀνήκει ἡ αἰωνία δόξα τοῦ ὅτι πρῶτος διατύπωσεν αὐτὰς καὶ μετεμόρφωσεν οὕτω τὴν ψυχολογίαν εἰς ἀκριβῆ ἐπιστήμην (Princip. of Psych. σελ. 391 κέ.).

³⁾ Φρσιδ. Αἰγ. Μολλέρου, Das Axiom der Psychophysik und die psychol. Bedeutung der Weberschen Versuche, 1882, ἰδίᾳ σελ. 104 κέ. Ὅρα περὶ τούτου τὸν Foucault, La Psychophysique, σελ. 47 κέ.

ληψιν νέων και ἀληθινῶν ψυχικῶν ποιότητων, ὥστε ὁ περίφτιμος «νόμος» ἀπόλλυσι και τὴν ὠχροτάτην σκιάν σημαιομένου. Ἡ ψυχοφυσικὴ σχέσις κατανατᾶ ἐπὶ τέλους ἀπλοῦν ὑποκειμενικὸν φαινόμενον.

Βαδίζοντες τὴν ὁδὸν ταύτην νεωτεροὶ τινες ψυχολόγοι, πρῶτος δὲ τούτων ὁ Wundt, ὅστις πάντοτε σκοπὸν προέθετο νὰ κατασκευάσῃ ἐπὶ ἰδεοκρατικῶν βάσεων ψυχολογικὴν ἐπιστήμην ἱκανὴν νὰ ἀντιτεθῇ πρὸς τὴν φυσικὴν, ἐπειράθησαν κάλλιον νὰ παγιώσωσι και ἀκριβώσωσι τοὺς χαρακτηριστῆρας τῶν «νόμων» ἢ τοῦλάχιστον τῶν ψυχολογικῶν ἀρχῶν. Ὁ ὅρος «νόμος», ἄγαν τολμηρὸς και φορτικὸς, ἐγκατελείφθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Wundt, ἀντικαταστήσαντος αὐτ' αὐτοῦ ἀοριστοτέρας φράσεις, ὡς «γενικαὶ τυπικαὶ μορφαὶ τῆς πορείας τῶν ψυχικῶν γεγονότων» και τὰ τοιαῦτα ¹⁾. Ὁ Wundt ἀριθμεῖ ἐννέα θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς συνειδήσεως ²⁾, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὰς τρεῖς ἀπόψεις τῆς ψυχῆς, τὴν γνῶσιν, τὸ συναίσθημα και τὴν βούλησιν, ἐν τῇ ποικίλῃ ἐκάστης αὐτῶν μετοχῇ κατὰ τὴν ὀλικὴν ἐνέργειαν τῆς συνειδήσεως. Ἀποφάνεται δ' ὁ Wundt ὅτι ἡ συνάφεια τῶν ψυχικῶν γεγονότων ἀποτελεῖ ἀληθινὴν αἰτιότητα, οἷα ἡ φυσικὴ αἰτιότης, ἔχουσαν τὴν ρίζαν αὐτῆς ἐν τῇ θεμελιώδει ἀρχῇ τοῦ λόγου ³⁾. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη αἰτιότης ὀφείλει νὰ παραμένῃ ἐπὶ τῆς καθαρᾶς περιοχῆς τῶν ψυχικῶν γεγονότων, καθόσον οὐδαμοῦ ἄλλοθι εἶναι δυνατὸν χωρὶς παραβιάσεως τῶν λογικῶν ἀξιώσεων νὰ καθιδρυθῇ αἰτιώδης συνάφεια ἢ ἐπὶ τῆς σειρᾶς τῶν ὁμογενῶν φαινομένων ⁴⁾. Ἐπάρχει «ψυχικὴ ἐνέργεια» ἀνάλογος πρὸς τὴν φυσικὴν ἐπὶ τῆς ἐννοίας, καθ' ἣν σημαίνουσι ἀμφοτέρωθεν αἱ ἐνέργειαι τὴν ὅλην ἀποτελεσματικὴν δύνάμιν ἀκριβῶς περιωρισμένου τινὸς γεγονότος ἢ συντηρημένης ἀλύσεως γεγονότων, και ἐπ' ἀμφοτέρων ἡ δύναμις αὕτη τοῦ παράγειν ἀποτέλεσμα τι διαίρεται εἰς δύο μέρη: εἰς τὸ νῦν ἐνεργὸν ἀποτέλεσμα και εἰς τὴν ἀποταμίευσιν ἐνεργείας πρὸς μέλλοντα ἀποτελέσματα. Ἀλλ' ἡ ἀναλογία περιορίζεται μόνον εἰς τὰ τυπικὰ ταῦτα γνωρίσματα, διότι ἡ φυσικὴ ἐνέργεια ὑπόκειται εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ψυ-

¹⁾ Wundt, Logik, 3η ἐκδ. 1908, III, σελ. 245 κέ.

²⁾ Τὴν ἐννοιαν τῆς ψυχῆς, τὴν ἀρχὴν τῆς ψυχοφυσικῆς παραλληλίας, τῆς ἐνεργοῦ πραγματικότητος τῶν ψυχικῶν γεγονότων ὡς ταιούτων (Aktualität), τῆς δημιουργοῦ συνθέσεως, τῆς ἑτερογονίας τῶν σκοπῶν, τῆς δι' ἀντιθέσεως ἐνισχύσεως, τῆς σχετιζούσης ἀναλύσεως, τοῦ θεμελιώδους νόμου τῆς ψυχικῆς αἰτιότητος και τῆς ἐννοίας τῆς πνευματικῆς κοινωνίας.

³⁾ Logik, III, σελ. 257. Διαλαμβάνων περὶ τῆς φυσικῆς αἰτιότητος προσθέται. «Ἀλλ' ὁμως εἶναι φανερόν ὅτι και ἐνταῦθα κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀπήρτισμένης φυσικῆς αἰτιότητος ὀφείλει ἀνάλογος ἀρχὴ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ, εἰ μόνον ἀνομολογῶμεν ὅτι ὑπάρχει καθόλου ψυχικὴ αἰτιότης».

⁴⁾ Αὐτ. 259.

ψυχικής μετρήσεως τῶν μεγεθῶν, ἐνῶ ἡ ψυχικὴ ἀναφέρεται μόνον εἰς ποιοτικὰ περιεχόμενα. Αἱ μὲν φυσικαὶ ἐνέργειαι εἶναι μόνον ἀξίαι ποσοτικῶν μεγεθῶν, αἱ δὲ ψυχικαὶ εἶναι ἀξίαι ποιοτικῶν μεγεθῶν¹⁾. Ἐκείνων μὲν δεσπόζει ἡ ἀρχὴ τῆς σταθερότητος τῆς ἐνεργείας, αὗται δὲ ὑπείκουσιν εἰς τὴν ἐναντίαν ἀρχὴν τῆς ἀυξήσεως τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας. Ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου δυνάμεθα νὰ συνάγωμεν λογικῶς τὰς συνισταμένας ἀπὸ τῶν συνιστῶντων αὐτὰς στοιχείων, διότι οὐδὲν τὸ ὄντως νέον περιέχουσιν αὗται ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ στοιχεῖα ταῦτα, ἐνῶ ἐπὶ τοῦ ψυχικοῦ κόσμου δυνάμεθα νὰ δίδωμεν ἡμῖν αὐτοῖς λόγον τῶν συντελεστῶν ἢ παραγόντων τοῦ ἀποτελέσματος, μόνον ἀφ' οὗ τοῦτο πραγματῶθῃ. Ἐνῶ ὄντι ἐπὶ τῶν γεννημάτων τῆς συνειδήσεως γίνεται συνεχῆς «δημιουργὸς σύνθεσις», διὰ τὸ ὅτι ἐπ' αὐτῶν ἡ γενικὴ σχέσις αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ μετατρέπεται εἰς σχέσιν «μέσου» ἢ «ἐλατηρίου» καὶ «σκοποῦ» (αὐτ. 281). Ἡ ἀνάλυσις ἄρα μόνον παλινδρομικὴ (regressive) δύνата νὰ εἶναι. Καὶ ἐπειδὴ ἡ σειρά τῶν σχέσεων μέσου καὶ σκοποῦ ἀποτελεῖ συνεχῆ σειράν δημιουργῶν συνθέσεων νέων ἀποτελεσμάτων μὴ περιεχομένων εἰς τὰ αἰτιώδη στοιχεῖα, συμβαίνει ἐν τῷ ψυχικῷ βίῳ ἀληθινὴ «έτερογονία τῶν σκοπῶν», διαρκῆς διαβλάστησις ἀπροόπτων ἀποτελεσμάτων, δι' ἧς ἀσφαλίζεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀτομικῆς καὶ ἱστορικῆς συνειδήσεως ἡ ἐλευθερία ἀναπτύξεως καὶ προόδου, ἡ σαφῶς διαστελλοῦσα αὐτὴν ἀπὸ τῆς αὐστηρᾶς ἀνάγκης τῶν φυσικῶν νόμων.

Ἄλλοι δ' ὅμως ἠθέλησαν νὰ ἀδειξῶσι προτανεύουσαν πασῶν τῶν γενικῶν ψυχολογικῶν ἀρχῶν τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀβεναρίου ὀνομασθεῖσαν «ἀρχὴν τῆς οἰκονομίας τῆς νοήσεως», ἧτις ὑπ' ἄλλων ὑπερῶν μετεμορφώθη εἰς γενικὸν καὶ θεμελιώδη ψυχολογικὸν νόμον. Ὁ νόμος οὗτος διατυπῶνται ὑπὸ τινος συγχρόνου οὕτως: ἐν τῷ ἡμετέρῳ ψυχικῷ βίῳ φανεροῦται πάντοτε ἡ ὀλκὴ ἢ ἡ τάσις εἰς τὸ νὰ περιλαμβάνωμεν ποικίλα γεγονότα, ὧν ἐλάβομεν πείραν, κατὰ τὰς ὁμοιότητας αὐτῶν ὑπὸ κοινὰ σύμβολα, ἢ, ὑπερ τὸ αὐτό, εἰς τὸ νὰ δηλώμεν, ὅσον εἶναι δυνατόν, ὅτι κοινὸν ἔχουσι τὰ ποικίλα γένη διὰ περιληπτικοῦ τινος συμβόλου²⁾. Τὸ ἀπλούστατον παράδειγμα τῆς τάσεως ταύτης εὐρίσκεται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐν τῷ γεγονότι τῆς ἀναγνωρίσεως. Εὐθὺς ὡς νῦν παρούσα εἰκὼν τῆς μνήμης ἀναγνωρίζεται ὑφ' ἡμῶν ἢ «αὐτὴ» εἰκὼν, ἣν πρότερον εἶχομεν ἐν τῷ πνεύματι, τὸ παρὸν περιεχόμενον γίνεται πρὸς ἡμᾶς συγχρόνως σύμβολον ἄλλων ἡμετέρων παρελθόντων ψυχικῶν γεγονότων. Ταῦτ' ἀποτελοῦσι πληθύν, ἧς σύμβολον καθίσταται ἡ νῦν

¹⁾ Αὐτ. 276.

²⁾ H. Cornelius, Psychologie als Erfahrungswissenschaft, σελ. 82 κέ.

παροῦσα εἰκῶν. Ἔτερα παραδείγματα παρέχονται διὰ τοῦ καθ' ὁμοιότητα συνειρμοῦ ἐν τῇ ἐξηγητικῇ καὶ λογικῇ τῆς νοήσεως ἐργασίᾳ, ἧτις εἶναι τις ἐπιτομή τῆς ἡμετέρας ἐμπειρίας ¹⁾).

Οἱ ποικίλοι οὗτοι νόμοι ἢ ἀρχαί, ἃς ἐμνημονεύσαμεν, ἐκφράζουσι πᾶσαι ποικίλας ἀπόψεις τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας. Ἡ ἀρχὴ τῆς «σχετικότητος» ἢ τῆς «σλέσεως» ἐκφράζει ἐν ἀορίστῃ μορφῇ τὸ γεγονός τῆς ὑποκειμενικότητος τοῦ ἐνσυνειδήτου γεγονότος, τοῦ ἀντιτιθεμένου πρὸς τὸ φυσικὸν φαινόμενον, ὅπερ θεωρεῖται ὡς ἀντικειμενικῶς ὑπάρχον καὶ δυνάμενον νὰ ὑποβληθῇ εἰς τὸ ποσοτικὸν μέτρον. Τὸ ψυχικὸν γεγονός ὑπάρχει μόνον, καθ' ὅσον γίνεται ὑπ' ἐμοῦ ἀντιληπτόν, καθ' ἣν στιγμήν γίνεται ὑπ' ἐμοῦ βιωτόν, καὶ οὐδέποτε ἐπανέρχεται εἰς τὴν συνείδησιν εἰ μὴ ἐν νέᾳ μορφῇ ἢ πραγματικότητι αὐτοῦ εἶναι ὑποκειμενική, ὑπάρχουσα ἐν μιᾷ μόνῃ στιγμῇ τῆς συνειδήσεως καὶ εἰς οὐδὲν ἀντικειμενικόν, ἧτοι ποσοτικόν, μέτρον ἀναγομένη. Ὅθεν ἡ ἀρχὴ αὕτη κατανατᾷ ἐν ταῖς ἑαυτῆς ἀκολουθίαις νὰ συμπέσῃ πρὸς τὴν παρὰ Wundt ἀρχὴν τῆς «ἐνεργοῦ πραγματικότητος τῶν ψυχικῶν γεγονότων» ²⁾. Αἱ δὲ ἄλλαι ὑπὸ τοῦ Wundt διατυπωθεῖσαι ἀρχαί (δημιουργὸς σύνθεσις, αὔξησις ἀξιών κλπ.) εἶναι ἀναγκαίως ἀπότοκοι τοῦ εἰς τὸ ψυχικὸν γεγονός προσνεμομένου ὑποκειμενικοῦ χαρακτήρος, ὅστις κατ' ἀνάγκην καταργεῖ πᾶσαν σταθερότητα ποσότητος, ἀφ' ἧς στιγμῆς αὕτη ἢ ποσότης ἀποκλείεται. Ἀλλά, καίπερ μέγιστη οὖσα ἡ ἀξία τῶν ἀναλύσεων, δι' ὧν ὁ Wundt κατέληξεν εἰς τὴν διατύπωσιν καὶ ἀπόδειξιν τῶν ἑαυτοῦ ψυχολογικῶν ἀρχῶν, δὲν ἐξέρχεται ἀναγκαίως τῶν ὀρίων ἀπλῆς περιγραφικῆς ἀξίας. Εἶναι μὲν βαθύνους τις καὶ συνθετικὴ θεωρία τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας κατὰ τὰς παντοίας αὐτῆς ἐκδηλώσεις, γνωστικὴν, συναισθηματικὴν καὶ βουλητικὴν, ἢ ὑπὸ τοῦ Wundt διατυπουμένη, ἀλλ' ἡ περὶ ταύτης γνώμη ἡμῶν εἶναι ὅτι ἴσως διέλαθεν αὐτὸν ἀπλουστερά τις ἀφετηρία, ἐξ ἧς ἠδύνατο φυσικῶς νὰ παραγάγῃ πᾶσας τὰς ἑαυτοῦ ἀρχάς. Εἰς δὲ τὸν κεντρικὸν τοῦτον ψυχολογικὸν πυρῆνα μᾶλλον ἴσως προσήγγισαν οἱ ψυχολόγοι καὶ φιλόσοφοι τῆς «οἰκονομίας» τῆς νοήσεως, ὁ Ἀβενάριος, ὁ Mach, ὁ Cornelius κλπ. Ἡ ἀρχὴ τῆς οἰκονομίας εἶναι κατὰ βάθος ἡ ἀρχὴ τῆς ἐνότητος, τῆς συνθέσεως, τῆς συγκεντρώσεως ³⁾, ἣν ὁ I. u.

¹⁾ Ἀδτ. σελ. 85.

²⁾ Wundt, Logik, III, σελ. 260 κδ. «Das prinzip der psychischen Aktualität».

³⁾ Ὁ Cornelius τῷ ὄντι ὑπάγει αὐτὴν εἰς τὴν «ἀρχὴν τῆς ἐνότητος» (σελ. 82). Τὴν ἀρχὴν ταύτην ἠθέλησαν τινες νὰ θέσωσιν εἰς σχέσιν πρὸς τὸν «νόμον τοῦ ἐλαχίστου μέσου», ὃν ἐπικαλοῦνται οἱ φιλόσοφοι τοῦ XVIII αἰῶνος πρὸς ἐξήγησιν τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ οἱ σημερινοὶ οἰκονομολόγοι πρὸς ἐξήγησιν τοῦ

τρε, ὀρμώμενος ἀπὸ τῆς οἰκείας ἀπόψεως ζωηρότατα ἐνεφάνισεν. Ἄλλὰ πῶς πραγματοποιῶται ἡ ἀρχὴ αὕτη;

Ἐμάρτημα τῶν προμνημονευθέντων ψυχολόγων εἶναι τὸ ὅτι εἰς αὐτὴν προσήψαν ἐπικρατοῦσάν τινα νοησιοκρατικὴν ἀπόχρωσιν, ὅτι μᾶλλον ἢ ἤττον σφωδρῶς ἐθεώρησαν αὐτὴν ὡς ἀποτέλεσμα καθαροῦ νόμου τῆς νοήσεως. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη παρορᾷ σφόδρα τὴν ἐν τῇ ἐνωτικῇ ταύτη καὶ ἀπλοποιητικῇ τάσει δύναμιν τοῦ συναισθήματος, ὅπερ παῶν τῶν λειτουργιῶν τῆς συνειδήσεως εἶναι ἡ μάλιστα αὐθόρμητος καὶ φυσικὴ, ἡ κάλλιον πάσης ἄλλης ἀποκαλύπτουσα τὴν ἐνδόμυχον κλίσιν τῆς ἡμετέρας φύσεως. Καθὼς δὲ εἶδομεν ἐπὶ τῶν συνειρμῶν, ἐπὶ τῆς προσοχῆς, ἐπὶ τῶν βουλευτικῶν ὀρμῶν, ἐπὶ τῆς κατευθύνσεως τῆς ἡμετέρας νοήσεως, τὸ φυσικόν, τὸ αὐθόρμητον, τὸ πρῶτον κινῶν, περὶ ὃ ἐπιφύονται ὡς ἐπικατασκευαί μᾶλλον ἢ ἤττον τεχνηταί αἱ πολύπλοκοι ἀναπτύξεις τῆς διασκευτικῆς νοήσεως, κεῖται ἐν τῇ ἐνδομύχῳ συναισθηματικῇ διαθέσει τοῦ νᾶποκλίνωμεν κατὰ λόγον τῆς αὐθορμῆτος καὶ ἐμφύτου προτιμήσεως ἡμῶν πρὸς τοῦτο ἢ ἐκείνο τὸ μέρος τῶν ἡμετέρων ψυχικῶν περιεχομένων. Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία, ἡ ἐκ παῶν τῶν τοῦ πνεύματος ἐπιστημῶν μέχρι τοῦδε εἰς μέγιστον βαθμὸν ἀκριβείας ἀνελθοῦσα, ὀρμεμφύτως ἀπὸ μακροῦ χρόνου μετεχειρίσθη τὴν ψυχολογικὴν ταύτην ἀρχὴν, δι' ἧς ἐξηγεῖ τὴν τοῦ ἀνθρώπου φυσικὴν τάσιν νᾶ ἐπιτυγχάνη τοῦ μεγίστου ἀποτελέσματος διὰ τοῦ ἐλαχίστου μέσου ἕνεκα τοῦ εἶδους ἐκείνου τῆς δυνάμεως τῆς ἀδρανείας, τῆς ἐπωθοῦσης τὸν ἄνθρωπον νᾶ δρά κατὰ τὴν οἰκείαν ὠφέλειαν καὶ ἐπομένως κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς ἡδονῆς, ἣν παρέχουσιν αὐτῷ τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ. Οἱ μὲν οἰκονομολόγοι δὲν ἐνεφιλοχώρησαν βαθύτερον εἰς τὴν ἀρχὴν ταύτην οὐδ' ἦτο αὐτῶν ἴδιον νᾶ πράξωσι τοῦτο, ἀλλ' ἡμεῖς ἀφορμώμενοι ἀπὸ τῶν ἐρευνῶν των, περιοριζομένων διὰ τὴν ἑαυτῶν φύσιν εἰς τὸ οἰκονομικὸν κέρδος, καὶ ἐπεκτείνοντες τὴν ἀρχὴν ἐφ' ἅπασαν τὴν ψυχικὴν ἐνέργειαν καταντῶμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι δὲν ὀφείλομεν νᾶ ποιῶμεθα λόγον περὶ νόμου τῆς «ἐλαχίστης προσπάθειας» ἢ τοῦ «ἐλαχίστου μέσου», ὅστις προϋποθέτει λογικὴν διανόησιν ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν στοιχειώδη καὶ ἀρχέγονον συνείδησιν, ἀλλὰ περὶ ἀρχῆς, ἣν δυνάμεθα νᾶ ὀνομάσωμεν ἀρχὴν τοῦ «μεγίστου διαφέροντος», ἅτε κάλλιον τῆς ἄλλης ἐμφαίνουσιν αὐθόρμητόν τινα τάσιν τῆς ἡμετέρας φύσεως νᾶ ὑπέικη εἰς τὴν ὀρμὴν τῆς ὠφελείας, ἣν ἐν πάσῃ στιγμῇ τοῦ ἑαυτῆς βίου θεωρεῖ ὡς τὴν μεγίστην ἐπὶ τῆς καθαρῶς ψυχολογικῆς σημασίας τῆς λέξεως; ἦτοι καθ' ὅσον εἶναι

ψυχολογικοῦ ἐλατηρίου τῆς ἀτομικῆς ὠφελείας. Ὅρα περὶ τοῦτου ἀξιόλογον ἀρθρον τοῦ W. Gibson Boyce, The princ. of least action as a psychol. princ. (Mind, 1900).

ἡ ὁρμή αὕτη ἰκανὴ νὰ γίνεταί αἰσθητὴ ὡς ἡ ἰσχυροτάτη καὶ δραστηκω-
 τάτη. Ἡ νόησις εἶναι ἰκανὴ πρὸς δράσιν μόνον μεταβαλλομένη εἰς συ-
 ναίσθημα· τοῦτο εἶναι τὸ ἐσώτατον ὑπομόχλιον πάσης ἡμῶν τῆς φύσεως,
 τὸ βαθὺ καὶ ἀνεξήγητον ἐλατήριον τῶν νοητικῶν τάσεων καὶ τῶν βου-
 λητικῶν ἐνεργειῶν ¹⁾. Ἐν τῷ συναισθηματι ἄρα, μᾶλλον δ' ἐν τῷ δια-
 φέροντι (ἥτις ἔννοια φαίνεται συνειδητὰ τὰ δύο μέρη, τὸ θεωρητικὸν καὶ
 τὸ ἐνεργητικὸν τοῦ συναισθήματος), ἀναζητητέα ἡ ἐνδόμυχος πηγὴ τῶν
 ἡμετέρων ψυχολογικῶν τάσεων, ἡ κάλλιον παντὸς ἄλλου χαρακτηῖρος
 ἀντικειμένη διὰ τῶν γνωρισμάτων τῆς ἰσχυροτάτης ἀντιθέσεως πρὸς τὰ
 φαινόμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου.

²⁾ Ἀφ' οὗ οὕτω διευπλώσαμεν τὴν οὐσίαν τοῦ ψυχικοῦ βίου, εἰς τί
 κάταντῶν ἡ ψυχοφυσικὴ παραλληλία; Ἐκ τοῦ λίαν εὐχεροῦς καὶ ὁμα-
 λοῦ ἐκείνου τύπου, ὅστις τὴν προσάλληλον σχέσιν ψυχῆς καὶ σώματος
 ἀνῆγεν εἰς συνεχῆ καὶ στενὴν ἀντιστοιχίαν γεγονότων, ἡ τι ἢ οὐδὲν πε-
 ριλείπεται. Πάντες οἱ τυπικώτατοι χαρακτηῖρες τοῦ βίου τῆς συνειδή-
 σεως ἀντιτίθενται καταφανέστατα πρὸς τοὺς φυσικοὺς νόμους. Ποῦ λοι-
 πὲν δύναται νὰ εὑρίσκηται ἡ ἀδιάκοπος αὕτη ἀντιστοιχία τῶν δύο σει-
 ρῶν; Θελήσαντες οἱ ὑπέρμαχοι τῆς θεωρίας ταύτης νὰ ἐξέλθωσι τῶν
 γενικοτήτων ἀορίστου τινὸς τύπου περιῆλθον πάντοτε εἰς ἀπορίαν, ἀ-
 δυνατοῦντες νὰ ἐξηγήσωσι τίς εἶναι ἡ παραλληλία τῶν ἐξωτερικῶν φαι-
 νομένων, φυσικῶν καὶ ὀργανικῶν, πρὸς ἐκεῖνα τῶν ψυχικῶν γεγονότων,
 ἅτινα μᾶλλον ἐμφανίζουσι τὸν χαρακτηῖρα τῆς ὑποκειμενικότητος, πρὸς
 τὸ συναίσθημα καὶ τὴν βούλησιν. Ἐφ' ὅσον μὲν πρόκειται περὶ αἰσθη-
 μάτων, παραστάσεων, ἰδεῶν, ἡ πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον ἄμεσος ἢ
 ἔμμεσος ἀντιστοιχία εἶναι καταφανής· ἀλλὰ ποῦ αὕτη ὑφίσταται, ὅταν
 ὁμιλῶμεν περὶ συναισθημάτων ἢ ὁρμῶν; Καὶ ὁ Wundt δ' ἀναγκάζεται
 νὰ ἔχηται τοῦ ἀορίστου καὶ γενικοῦ τύπου, διότι αὐτὸς οὕτως λέγει,
 διαρρήδην ὅτι οἱ δύο κόσμοι, φυσικὸς καὶ ψυχικὸς, δὲν εἶναι δύο ἐπ'
 ἀλλήλους ἐφαρμοζόμενοι κύκλοι οὐδ', ὡς παραδέχεται ἡ ταυτίζουσα
 θεωρία, ἡ αὕτη καμπύλη ἐπιφάνεια ὑπὸ δύο διαφόρων ἀπόψεων θεω-
 ρουμένη, ἀλλὰ δύο χιαζόμεναι περιοχαὶ κοινὸν ἔχουσαι μέρος μόνον
 τῶν ἑαυτῶν ὑποκειμένων, ἥτοι τὰ αἰσθήματα, καίτοι καὶ ταῦτα οὐδα-
 μῶς δύνανται νὰ συγκρίνωνται πρὸς τὰς τῶν μορίων κινήσεις, εἰς ἃς ἀ-
 νάγονται τὰ φυσικὰ φαινόμενα ²⁾. Οὕτω δὲ περιοριζομένη ἡ παραλλη-

¹⁾ Οὐδεὶς ἄλλος νεώτερος ψυχολόγος ἐξῆρεν οὕτως ἐμφαντικῶς τὴν δύναμιν
 τοῦ παθηματικοῦ καὶ συναισθηματικοῦ βίου, ὡς ὁ Ribot, εἰ καὶ ἡ ἐρμηνεία αὐ-
 τοῦ προσπελάζει, ὡς πλεονάκις ἐρρήθη, πρὸς τὴν καθαρῶς φυσιολογικὴν. Ὅρα
 καὶ ἐν τοῖς πολυαριθμοῦς ἔργοις αὐτοῦ τὸ συμπέρασμα τοῦ ἔργου αὐτοῦ Psychol.
 d. sentiments.

²⁾ Wundt, Logik, III, σελ. 259. System der Philosophie, II, σελ. 178 κέ.

λία ἐλαχίστην ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν ἀρχῆθεν περὶ αὐτῆς σχηματισθεῖσαν ὑπὸ τῆς ψυχολογίας ἔννοϊαν. Εἶναι ἄρα ἀνάγκη ἀντ' αὐτῆς νάντικαταστήσωμεν ἐκδοχὴν ἄλλην πολὺ μᾶλλον κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην προσάδουσαν πρὸς τὴν πραγματικὴν προσάλληλον σχέσιν τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ὕλης.

Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι ἐπὶ τῶν ψυχικῶν καταστάσεων, οἷαι ἐμφανίζονται ἐν τῇ πραγματικῇ καὶ συγκεκριμένῃ αὐτῶν μορφῇ, πρέπει νὰ διακρίνωμεν τὰ δύο στοιχεῖα τῆς μορφῆς καὶ τοῦ περιεχομένου, ὧν ἡ προσάλληλος σχέσις εἶναι οὕτως ἐλευθέρη, ὥστε ἡ ὑπόθεσις τῆς παραλληλίας εἶναι παντάπασιν ἀνεπιτηδεῖα πρὸς ἔκφρασιν αὐτῆς. Ἡ μορφή καθ' ἡμᾶς ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβλήματος, ἐν ᾧ ἐκδηλοῦται τὸ ψυχικὸν περιεχόμενον· εἶναι ἡ μιμητικὴ ἔκφρασις, εἶναι ἡ ἀγχειοκινητικὴ καὶ μυϊκὴ ἀντίδρασις, εἶναι καθόλου πᾶν τὸ δι' οὗ ψυχικὴ κατάστασις ἀποκαλύπτεται εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν ἄλλων. Ἀλλὰ τὸ περιεχόμενον εἶναι ἡ ἐσωτάτη καὶ πραγματικὴ ψυχικὴ ποιότης : νόησις, συναίσθημα, ὀρμὴ, οἷα ἀμέσως ἀποκαλύπτονται μόνον εἰς τὴν συνείδησιν, ἣτις τρόπον τινὰ ζῆ ταῦτα καὶ λαμβάνει αὐτῶν πείραν. Ἡ προσάλληλος τῶν δύο τούτων ἀναφορὰ εἶναι, ἐπαναλαμβάνομεν, λίαν ἐλευθέρη καὶ ἐπὶ τῶν πολυπλοκωτέρων μορφῶν τοῦ ἐνσυνειδήτου βίου ἄγει εἰς ἀμοιβαίαν ἀπόκλισιν, ἐὰν βεβαίως εἶναι δυνατόν νὰ γίνεται χρῆσις τοῦ ὄρου τούτου ἐπὶ γεγονότος, ἐφ' οὗ ὁ ἕτερος τῶν ὄρων, ὁ ψυχικός, εἶναι ἀπολύτως ἀμετάτρεπτος εἰς τὰς μορφὰς τῆς ἐποπτείας, πολλῶ δ' ἥττον εἰς τὰς γεωμετρικὰς : Ἐνθεν μὲν τὸ ἀκαμπτὸν φυσικὸν σχῆμα, δεσποζόμενον ὑπὸ τῶν σιδηρῶν νόμων τοῦ κόσμου τῆς ὕλης καὶ τῆς ἐνεργείας, ἐνθεν δὲ ἡ ἐλευθέρη ἀνάπτυξις τῆς ἀπεριορίστου δημιουργίας τῆς νοήσεως καὶ τοῦ συναισθήματος. Καὶ ὅμως μορφή καὶ περιεχόμενον ἐν τῇ ἐσωτάτῃ οὐσιώδει αὐτῶν διαφορᾷ εἶναι πρὸς ἄλληλα συνδεδεμένα ὡς ἀδιάλυτα στοιχεῖα ἐνὸς μόνου ὅλου. Ἀλλ' ἡ φύσις τῆς ἀναγκαίας ταύτης ἐνώσεως δὲν εἶναι ἡ ἄγαν γενικὴ φύσις ἀντιστοιχίας κατὰ τοὺς ἐπιμέρους αὐτῆς τρόπους ἀκαταλήπτου οὐδ' ἡ ἐπίσης ἀκατάληπτος ἐνὸς μόνου πράγματος ἀπὸ δύο θεωρουμένου ἀπόψεων. Ἀλλ' ἡ σχέσις εἶναι ἀκριβῶς διὰ τοῦτο μόνον σχέσις μορφῆς καὶ περιεχομένου, οἷα ὑπάρχει ἐν τῇ γλώσσῃ, ἣτις διὰ τῆς ἑαυτῆς ἀναπτύξεως παρέχει ἡμῖν τὸ κάλλιστον παράδειγμα τοῦ τρόπου, καθ' ὃν πραγματοποιεῖται ἡ τοιαύτη σχέσις τοῦ ὕλικου καὶ μορφολογικοῦ στοιχείου πρὸς τὸ ἐσώτερον καὶ ψυχικόν. Καὶ τῆς γλώσσης ἡ ἱστορία εἶναι μακρὰν τοῦ νὰ ἐμφανίζη τελείαν παραλληλίαν τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἐξωτερικοῦ φωνητικοῦ καὶ γραφικοῦ σχήματος πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ παραστατικοῦ καὶ συναισθηματικοῦ περιεχομένου αὐτῆς. Τοῦτο προχωρεῖ πολὺ ἐλευθερώτερον, εὐκίνητοτερον, ἀσφαλέστερον ἢ ἐκεῖνο, ὅπερ φαίνεται πολὺ δυσκίνητοτερον καὶ δυσμεταβλητότερον. Ἡ γλώσσα λαοῦ τινος, μάλιστα δὲ ἡ λογοτεχνικὴ,

δύναται βαθέως μὲν νὰ μεταβάλληται κατὰ τὸ ἐσωτερικὸν σημαινόμενον τῶν ἑαυτῆς ἐννοιῶν, ὀλίγον δὲ τι νὰ παραλλάσῃ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῆς μορφήν. Οὕτω συνέβη. Ἰνα παραθέσωμεν εὐχερὲς παράδειγμα, εἰς τὴν ἰταλικὴν γλῶσσαν, ἥτις ἀπὸ τριῶν ἑκατονταετηρίδων καὶ ἐξῆς ὀλίγον μετεβλήθη κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν μορφήν, ἐνῶ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἐβάδισεν ἀναγκαστικῶς σὺνδρομα πρὸς τὴν πρόσοδον τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν συναισθημάτων τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ κατὰ τὰς ἐπι μέρους ἐκδηλώσεις τούτου ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἰταλικοῦ ἔθνους. Ἡ ψυχολογικὴ γλῶσσα ἀκολουθεῖ φαίνεται τὸν νόμον τῆς οἰκονομίας χρησιμοποιοῦσα τὸ εὐκολώτατον μέσον, ὅπερ ἡ ἔξις καὶ ἡ παράδοσις παρέχει εἰς αὐτήν, ὅπως ἐκφράζῃ τὰς ὑπ' αὐτῆς ἐπ' ἀπειρον δημιουργουμένας νέας μορφάς. Καὶ τὸ ἐπὶ τῆς γλῶσσης συμβαῖνον περατηρεῖται καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν οἰκονομικῶν, θρησκευτικῶν, κοινωνικῶν θεσμῶν, οἵτινες ὑπὸ τὴν δοκοῦσαν μονιμότητα καὶ ἀκαμψίαν τῶν ἀπόψεων ἐμφανίζουσι βαθείας, οὐσιώδεις ἀλλοιώσεις. Τὴν αὐτὴν ἀπόκλισιν ἀναπτύξεως ἐμφανίζουσιν αἱ δύο ἀπόψεις τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀνθρωπολογικὴ καὶ φυσικὴ ἀποψις καὶ ἡ ψυχολογικὴ: ἐκείνη ἀπείρως βραδυτέρα ταύτης, ἥτις προχωρεῖ ἐλευθέρα καὶ γοργῇ ἐν τῇ ἐνδόξῳ αὐτῆς πορείᾳ.

Ἡ μὲν ἐξωτερικὴ μορφή ὑπέκει, φαίνεται, εἰς τινὰ μηχανικὸν νόμον ἀδρανείας, ἡ δ' ἑτέρα ἀκολουθεῖ τὴν ἐλευθερωτέραν ὁρμὴν τῆς πρωτοτύπου δημιουργίας. Ἄλλ' ἡ μία δύναται νὰ ἐπιδρᾷ ἐπὶ τὴν ἑτέραν, ἐπὶ δὲ τοῦ τρόπου τῆς ἐπιδράσεως ταύτης, μὴ δυναμένης νὰ ἐξηγητῆται διὰ τῆς ἀλληλοπαθείας δύο σειρῶν φαινομένων οὐσιωδῶς διαφόρων, εἶναι δυνατόν καὶ ἀναγκαῖον νὰ ἐφαρμόσωμεν τὴν ἐννοιαν τῆς ἀντιστοιχίας, τὴν μόνην μὴ οὖσαν ἀσυμβίβαστον πρὸς τὰς ἀξιώσεις τῆς λογικῆς καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως. Ἡ παράστασις, τὸ συναίσθημα, ἡ βουλευτικὴ ὁρμὴ ἐπενεργοῦσιν ἐπὶ τῶν λέξεων, τῶν ἐξωτερικῶν μορφῶν τοῦ κράτους, τῆς θρησκείας, τῆς οἰκογενείας, ἀλλὰ ψυχοφυσικὴ αἰτιότης δὲν εἶναι ἐπιστημονικῶς ἀποδεκτὴ διὰ τὸ ἑτερογενὲς τῶν δύο ὄρων τῆς σχέσεως. Ἡ ἀνακάλυψις τῆς οὐσίας τῆς σχέσεως, ὅταν τις θέλῃ νὰ ἐξέλθῃ τῆς γενικῆς ἐννοίας τῆς «ἀντιστοιχίας», εἶναι ἔργον τῆς θεωρητικῆς ἐρεῦνης. Ἡ ψυχολογία οὐδὲν ἄλλο δύναται ἢ νὰ δείξῃ τὴν λύσιν τὴν ἥττον ἀσυμβίβαστον πρὸς τε τὰ οἰκεία αὐτῆς δεδομένα καὶ πρὸς τὰ τῶν ἐπιστημῶν τῆς φύσεως. Εἰς δὲ τὴν μεταφυσικὴν θεωρίαν ἀπόκειται, ὅπως ὁρμωμένη ἀπὸ ταύτης ἀρθῇ εἰς τὴν διατύπωσιν νέων καὶ τολμηροτέρων ἀληθειῶν καὶ εἰς τὴν διερεῦνησιν δυσχερεστέρων προβλημάτων.